

İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi

(Journal of Humanities and Social Sciences Academy)

Lütviyye
ASGERZADE

İNTOBA

JHSSA

Prof. Dr., Ulusal Bilimler Akademisi, Bakü / Azerbaycan

asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

[DOI: 10.5281/zenodo.6481054](https://doi.org/10.5281/zenodo.6481054)

ORCID: 0000-0002-8078-3484

ISSN: 2791-6766

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuru Tarihi
Applied
29/07/2021

Kabul Tarihi
Accepted
31/08/2021

Araştırma Makalesi

Orjinal Makale / Original Paper

Research Paper

HÜSEYİN CAVID'DE OSMANLI İSTANBUL'U

(Hayatı, Edebi Kişiliği ve Yaratıcılığı)

Özet

Makalede, inceleme alanımız Azerbaycan edebiyatında renkli trajediler ve tarihi dramaları ile yeni bir aşama yaratmış Hüseyin Cavid'in hayatı ve dünyagörüşünün şekillenmesinde İstanbul'un rolü, aynı zamanda eserlerindeki Osmanlı İstanbul'unun yankısına değinmektedir. Örnek yaşam biçimi, Türkçülüğe, Turan'a sadakati ile sanatçı kişiliğinin bütünlüğünü muhafaza etmiş, Türk edebiyatının yıldızları safında kendi yerini almış Cavid'in Azerbaycan'da tek olan *Rasizade* soyadının anlamına aydınlık getirilmiş, araştırma sonucu olarak şairin İstanbul'a geliş tarihi (1905-1910) olarak belirtilmiştir (bazı kaynaklarda bu tarih; 1903-1909; 1905-1909; 1906-1908 olarak geçer).

Tahsil yılları Türkiye'nin kaynar ve murekkeb bir devrine; Osmanlı İmparatorluğu'nun en gergin, kritik yıllarına denk gelmiştir. Bu dönemde İkinci Meşrutiyet'in ilanı, 31 Mart hadisesi, İttihad ve Terakki'nin iktidara gelişi, Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi, V.Reşat'ın Sultan ilan edilmesi gibi hadiseler yaşanmıştır. Cavid, bu dönemdeki düşüncelerini Osmanlı Türkiyesi'nin başkenti İstanbul'dan yazdığı mektuplara ve eserlere dökmüştür. *Afet* ve *Uçurum* adlı eserlerinde konu ve karakterlerin ait olduğu İstanbul'u tüm yönleriyle; tarihi, ulusallığı, ihtişamı ve doğal güzelliğiyle, bunun yanı sıra Batı düşüncesine, burjuva ideolojisine uyum sağlamak zorunda kalan bir şehir olarak resm etmiştir.

ATIF: ASGERZADE, Lütviyye, "Hüseyin Cavid'de Osmanlı İstanbul'u (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Yaratıcılığı)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi*, 1/2 (Aralık 2021), ss. (116-136)

CITE: ASGERZADE, Lütviyye, "Ottoman Istanbul in Hüseyin Cavid (Life and Literary Personality and Creativity)", *Journal of Humanities and Social Sciences Academy*, 1/2 (December 2021), pp. (116-136)

turnitin

Screened by

Eserlerinde başkent İstanbul'un sosyo-politik durumu, Boğaz'ı, semtleri, sokakları, müzeleri, kütüphaneleri, tramvay yolu, müze sanatı, büyük mescitleri (cami), antika-haneleri, Validehan hayatı, Bahr-i Sefid'de kullanılan Tir-i Müjgan ve Feyz-i Alem adlı vapurları, kadınlarının giyim kuşamı, genellikle yaşantıları ve farklılıklarıyla yaşayan bir şehir olarak resm eden Cavid, bizleri yüzyıl öncesine, Osmanlı İstanbul'una götürmektedir. Yazıda arşiv kaynaklarının olmamasının nedeni şairin sovyet rejmi tarafından tutuklanarak "Halk düşmanı" ilan edilmesi, arşivinin KKB tarafından yok edilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İstanbul'u, Hüseyin Cavid, "Afet", "Uçurum", mektuplar.

OTTOMAN ISTANBUL IN HÜSEYİN CAVİD

(Life and literary personality and creativity)

Abstract

In the article, the role of Istanbul in shaping the life and outlook of Huseyin Javid, who created a new stage in Azerbaijani literature with colorful tragedies and historical dramas, was also reflected in the echo of Ottoman Istanbul in his works. For example, the meaning of Rasidadeh's surname, which is the only one in Azerbaijan, has been clarified. 1910) (in some sources this date is 1903-1909; 1905-1909; 1906-1908).

The academic years are hot and complicated period in Turkey; The most tense and critical moments of the Ottoman Empire; The proclamation of the Second Constitutional Assembly, the events of March 31, the coming to power of Ittihad and Terakki, Sultan II. The forced resignation of Abdulhamid from his 35-year rule, the proclamation of Reshat V as Sultan, the events that took place in the midst of this historical tension, and so on. Cavid, who came to the equation, poured his thoughts into the letters and works he wrote from Istanbul, the capital of Ottoman Turkey. In all aspects of Istanbul, where the subject and characters belong to the author, Afet and Uçurum; with its history, nationalism, grandeur and natural beauty, as well as a city that has to adapt to Western thought and bourgeois ideology.

In his works, the socio-political situation of the capital Istanbul, the Bosphorus, the districts, the streets, museums, libraries, tramways, museum art, the Great Mosques (mosques), the Antiquities, the life of the parents, the Tir- used in Bahr-i Sefid i Cavid, who depicts Mujgan and Feyz-i Alem, a city where women live with their clothes, usually with their experiences and differences, takes us to Ottoman Istanbul a century ago. The reason for the lack of archival sources in the article is that the poet was arrested by the Soviet regime and declared an "enemy of the people" and his archive was destroyed by the KKB.

Keywords: Ottoman Istanbul, Huseyin Javid, "Uçurum", "Afet", letters.

1. Giriş

Hüseyin Cavid (1882-1941) 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en çok okunan, en çok konuşulan filozof şair, dramaturklarındandır. Hüseyin Cavid Rasizade, 24 Ekim 1882 yılında Azerbaycan'ın Nahçıvan kentinde Hacı Molla Abdulla Rasizade'nin ailesinde dünyaya gelir. Rasizade

soyadı Azerbaycan'da bir nesle mensuptur. *Rasi* Arab dilinde *rise* sözünden olup *efkarlı nağme, elegiya, mersiye* demektir.¹ Rasizad e soyadını ilk defa Cavid'in babası Hacı Molla Abdulla kullanmış, sonra evlatları devam ettirmişti.

Cavid, mahalle mektebinde (mollahanede) beş yıl eğitim alır. On dört yaşına geldiğinde, dönemin ünlü öğretmenlerinden Muhammed Taki Sıdkı'nın Nahçıvan'da açmış olduğu Mekteb-i Terbiye adlı okula başlar, eğitimini burada devam ettirir. Mekteb-i Terbiye devrin ender "*Usul-i Cedid*" mekteplerinden idi. Cavid, Muhammed Taki Sıdkı'nın okulundan 1898'de mezun olur ve Tebriz'e gider², Talibiye medresesi'nde (10 yıl sonra bu medresede ustaz şair Muhammedhüseyn Şehriyar da tahsil alacaktı) tahsil alır. Tebriz'den döndükten sonra mefruşat ticaretine başlayan Cavid, 1905'de İstanbul'a gider, İstanbul Üniversitesi'nde tahsil alır. 1910 yılının başlarında Nahçıvan'a döner, az müddette Rüştüye'de çalışır, hatta kendi evinde ders verir. Azerbaycan edebiyatında ilk manzum dramı - *Ana* 'yı yazar. Yılın sonunda Bakü'ye geçer, burada İranlılar için açılmış okulda çalışır. 1912 yılının Ocak ayında Gence'ye giden Cavid, dostu Abdulla Sur'un takdimi ile Pişnamazzade'nin Mektebi Ruhaniye'sinde çalışmaya başlar. Ekim 1912'de Tiflis'e döner, Feridun Bey Göçerli'nin yardımıyla bir okulda Türk dili hocası olur. *Ana piyesi* ile *Geçmiş Günler* adlı şiir mecmuasını burada neşre muvaffak olur. 1914 sonlarında Tiflis'ten ayrılarak Bakü'ye gelir, *Safa* mektebinde Türkçe hocalığı yapma dışında, Mehmet Emin Resulzade'nin editörlüğü ile basılan *Açık söz* gazetesi ile çalışır, Bakü matbuatında çeşitli eserleri tefrika edilir, Cavid'den bahseden yazılar yer alır, artık o Kafkasya'da çok sevilen bir öğretmen ve muktedir bir şair olarak tanınmaktadır. 1918 yılının Mart ayında Taşnak – Bolşevik birleşik güçleri Bakü'yü işgal eder, katliama sebep olur.³ Tarihe *31 Mart 1918 Bakü Katliamı* ismiyle geçen mezkur olaylarda *Açık Söz* gazetesinin 31 Mart 1918'de yakılan matbaasında sekiz bin kitabı yanar. Bu olaylar zamanı yaşadığı hotelinden Ermeniler tarafından esir alınan Cavid, bir tesadüf neticesinde kurtulur, *Bakü'yü terk etmek zorunda kalarak Tebriz'e gider*⁴ oradan *Nahçıvan'a geçer*.⁵ Bir süre *Nahçıvan'da Rüştüye mektebinde öğretmenlik yapar*⁶. Nahçıvan'da Mişkinaz Hanım'la evlenir. *İblis* faciasını yazar. 28 Mayıs 1918 tarihinde Şark'ta ilk Demokratik Cumhuriyet - Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Tiflis'te ilan edilir. Osmanlı Ordusu'nun 4 Haziran 1918'de Gence'ye (o zamanki adıyla Yelizavetpol) dahil olmasının akabinde hükümet, Gence'ye nakledilir. Kafkas İslam Ordusu'nun 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'yü işgalcilerden temizlemesinden sonra Bakü başkent ilan edilir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu *Mehmet Emin Resulzade önderliğindeki Azerbaycan Milli Hükümeti, bu zaman Nahçıvan'da faaliyet gösteren Cavid'i Bakü'ye davet eder. Cavid, Mart 1919'da Bakü'ye gelir*.⁷ *Azerbaycan* gazetesi bu gelişiyi şöyle duyurur: *Bir seneye yakın bir süredir arzuladığımız meşhur şair Hüseyin Cavid Efendi hazretleri, yeniden şehrimize vürud etmiş ve dün idaremize teşrif getirmiştir. Hüseyin Cavid Efendi, üç yoldaşıyla beraber sabık Aras Türk hükümeti ve sonra millet-i umumî reyî ile Azerbaycan'ın bir kısmı ilan edilmiş olan Cenubi Kafkasya tarafından muayyen vekalet ve vazife ile gelmişler*.⁸ Cavid, 1919 yılında Nahçıvan'da bulunan Kazım Karabekir Paşa ile görüşmüş, Onunla bazı işlere imza atmıştı. Bundan sonra Bakü'ye gitmişti. Haberde yer alan *muayyen vekalet ve vazife* vurgusundan Cavid'in Bakü'deki yeni hükümete Kazım Karabekir Paşa'dan mesaj götürdüğü muhtemeldir. Bakü'de öğretmenliğe devam eden Cavid, 1919'da Abdulla Şaik ile bir arada *Edebiyat*

¹ Lutviyye Asgerzade, *Hüseyin Cavid: Muhiti ve Çağdaşları*. (Bakü: AFPoligrAF Yayınları, 2015), 23.

² Saik, Abdullah. *Hatıralarım*, (Bakü, Yazıcı Yayınları, 1961), 91.

³ Kulam Mammadli, *Cavid ömür boyu*, (Bakü: Yazıcı Yayınları, 1982), 29.

⁴ Mammadli *Cavid ömür boyu*, 42.

⁵ Mammadli, *Cavid ömür boyu*, 42.

⁶ Mammadli, *Cavid ömür boyu*, 29.

⁷ "Hüseyin Cavid Efendi'nin Vürüdü", *Azerbaycan*, 1919, no : 52, 9 Mart.

⁸ Mammadli, *Cavid ömür boyu*, 43.

dersleri isimli kitap tertip eder. Kitap *Türkiye ve Azerbaycan'da Ortak edebiyat tedrisinin* yaratılmasına eğimli birebir göstericisidir. Cavid, 1919 yılında *Yeşil Kalem* Derneğine üye olur, Mart 1920'de düzenlenen kurultay ağırlıklı toplantıya davet alır. Cavid'in hayat ve yaratıcılığı ile alakalı konular Cumhuriyet döneminin eğitim programlarında yer alır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni kuran ve yöneten isimlerin birçoğu Cavid'in yakından tanıdığı kişilerdi. 1920'de, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti düşer, Azerbaycan Bolşevik Rusya'sı tarafından işgal edilir. İşgalden sonra 1920'den 1925'e kadar Bakü Darülfünunu'nda Dil ve Edebiyat öğretmeni olarak çalışan Cavid, 1926'da emekli olur. Cavid, kesinlikle yeni ideolojiye karşı gelir. Rejim Cavid'i Batı edebiyatını ve felsefesini tam anlamıyla idrak etmesi için 1926 yılında Avrupa'ya tedavi olmaya ve muasır Batı edebiyatını öğrenmeye gönderir. Cavid, 10 Nisan'dan 1 Ekim'e kadar Berlin'de kalır, gözlerini ve karaciğerini tedavi ettirir. Vataana dönen şair, Sovyet ideolojisine muhalefetini sürdürür. Sovyetleri meth etmesi istenirken Cavid, Türk tarihini edebiyata taşır, eserlerinde silsile tarihi karakterler yaratır.

Sosyalist rejim, Türk'e, Turan'a sadakatından dolayı 1937'de 4 Haziran gecesinde Cavid'i haps eder ve Sibirya'ya sürer. Cavid, 59 yaşında Sibirya'da 21 № Sakatlar hastanesi'nde 5 Aralık 1941'de vefat eder. 1982 yılında Haydar Aliyev'in SSRİ'de anologu olmayan tarihi bir karara imza atması ile hak, adalet yerini bulur, onun cenazesi "Sibir madenleri derinliğindeki katorga mezarlığından Azerbaycan'a getirilir, doğduğu Nahçıvan'da toprağa verilir.

2. Dünya Görüşünün Şekillenmesinde İstanbul'un Rolü

Onun dünya görüşünün şekillenmesinde, şiir dilinin teşekkülünde II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası dönemde içinde bulunduğu İstanbul'un derin etkisi vardır. Bu etki, hayatının sonuna kadar Cavid'de izini devam ettirmiş, sürekli sanat anlayışını ve fikriyatını beslemiştir. Eserlerini sade İstanbul Türkçesiyle kaleme alan Cavid, Milli Edebiyat akımının öngördüğü sade lisan anlayışının Kafkasya'daki en başarılı uygulayıcısıdır. Hayatının beş yılını (1905-1910) Osmanlı İmparatorluğunun sosyal, siyasi ve kültürel olarak en önemli şehirlerinden olan İstanbul'da geçiren Cavid'in tahsil yılları Türkiye'nin kaynar, karmaşık bir devrine denk gelmişti; Sultan II. Abdülhamid'in otuz yıldan fazla süren hükümdarlığı sona ermiş, İstanbul'un sosyo-politik yaşamındaki gerilimler yükselmişti. Her ne kadar tahsil yılları Türkiye'nin kaynar, karmaşık bir devrine denk gelse de İstanbul Darülfünunda tahsil alması, Mehmet Akif Ersoy'dan, Halit Ziya Uşaklıgil'den, Cenap Şehabettin'den ders alması Onun hayatında önemli izler bırakmıştır. Dr. Enver Uzun bu konuda şunu ifade eder:

"Cavid'e asıl etki eden ise Darülfünun'a kayıt olunduktan sonra tanıştığı N.Kamal, Z.Paşa, R.M.Ekrem, A.Hamid ve filozof R.Tevfik olur. İşte Cavid'in kalan otuz iki yılında kendini hissettirecek, Türk Kültürü ve romantizminin izleri böylece dört yıllık bir süreç içerisinde Cavid felsefesinin gıdalandığı bir dönem olarak kendini gösterecektir".⁹

Dr.Enver Uzun'un fikrine biraz aydınlık getirmek zorundayız. E.Uzun'un adlarını çektiği ünlü simaların eserleri ile Cavid'in tanışması doğrudur, fakat onların birçoğu ile bizzat tanışmamıştı. Cavid İstanbul'da olurken T.Fikret, M. E. Rezaizade, A.Hamid ve Rıza Tevfik hayatta olsa da, Namık Kemal ve Ziya Paşa hakkın rahmetine kavuşmuşlardı. Cavid'in, İstanbul'da sıkı ilişkide bulunduğu Rıza Tevfik'ti. İstanbul Darülfünununa bizzat Rıza Tevfik'in inceliği ile kabul edilmişti. Son araştırmalar gösterir ki, İsmail Bey Gasparalı, Ali Merdan Topçubaşı ile Türkiye'ye yaptığı seyahatlerin birinde Ali Bey Hüseyinzade aracılığı ile Rıza Tevfik'le görüşür. Bu görüşmede İsmail Bey Kaspıralı Rıza Tevfik'ten esarete olan Türk gençlerinin üniversitede okumalarına yardımcı olmasını, onlarda milli şuur oylatmasını rica etmiş. Gasparalı'nın ricası üzerine Azerbaycan Türkleri ve Kırım Türklerinden 14

⁹ Enver Uzun, *Hüseyin Cavid ve Türk edebiyatı*. (Bakü, Güneş Yayınları, 1998), 14.

genç Türkiye'ye getirilmiş. Rıza Tevfik de Kafkasya'dan, Türkistan'dan, Ural-İdil bölgesinden İstanbul Üniversitesine okumaya gelen öğrencilere özel ilgi göstermiş, kendi hanesinde bir yıl boyunca özel ders vermiştir. Sonrasında bu gençler kendi memleketlerine bir mürşit olarak gönderilmiştir. Anlaşılan şu ki, "Hüseyin Cavid ve onun gibi Rusya'dan gelmiş Türk gençleri hiç de eserlerini İstanbul Türkçesiyle yazmayı karşılıklarına maksat koymamışlar. Aksine, onlar İstanbul Türkçesini ıslah etmekle Ortak Türk Dili yaratmağa çalışmışlar"¹⁰ Gedikli'nin, "Cavid, Çarlık Rusyası atmosferinde değil, Türkiye edebi ve siyasi çevresinde içinde yetiştiği için Türkiye'deki fikir akımlarından etkilenmiş ve eserlerini İstanbul Türkçe'siyle yazmıştır. O, Fikret'e nazaran dilde daha Türkçeci, fikirde Fikret'in aksine Türkçü, siyasi planda Türkbirlikçidir"¹¹ fikri dediklerimizi kanıtlıyor. Hüseyin Cavid İstanbul Türkçesini esas alarak Ortak Türk Dili'nde yazıyordu. Aynen İsmail Bey Kaspiralı, Ali bey Hüseyinzade, Ahmet bey Ağaoğlu, Yusuf Akçuralı vb.

Dilde Türkçeci, fikirde Türkçü, siyasi planda Türk birlikçi olan Cavid, İstanbul Türkçesini esas alarak yazmakla Ortak Türk Dili'nin yaratılmasına hizmet verir, Sovyetlerin dil siyasetine karşı gelirdi. Bunu dikkatten kaçırmayan Sovyet eleştirmenleri Cavid'i farklı kanaatlerle suçlar: "Bazıları dil ve muhteva yabancılığına"¹²; bazıları "konu"suna göre¹³, bazıları "yaratıcılığındaki zıtlıklardan, Şeyh Sanan gibi ünlü bir eserden sonra Uçurum gibi zayıf eserin yazılmasından, İstanbul'dan dumanlı bir surat götürmüş olması, felsefeden kırıla bilmemesinde ısrarlı olduğundan, söz ustalığı, zarif şairaneliği Türk (Osmanlı) dili norması zemininde reallaştırdığından"¹⁴ dolayı Onu "Osmanlı edebiyatı destperverdesi"¹⁵ adlandırır, bazıları; ise; "adları Cavid'in dilinden düşmeyen Tevfik Fikret, Rıza Tevfik, Namık Kemal gibi şairlerin isyankâr poeziyasının, Abdülhak Hamid dramaturgiyasının devrimci fikirleri, baskıya, köleliğe, insan mahkûmiyetine karşı odlu itirazı Cavid'i daima harekete geçip, çöşkuya getirilerek kanatlandırdığı"¹⁶ için suçluyorlar. Çünkü Sovyetler'in Cavid'den istedikleri; ilhamını ve konularını Türkten, Turan'dan değil, Sovyetler'den alması, kahramanlarının Sovyet adamı, Sovyet şair olması, Türk dilinde yazmaktan vazgeçmesi idi. Fıtratın Türkçü, Turancı olan Cavid, Sovyet adamı, Sovyet şairi olamazdı. O, mefkûresi uğruna hayatından geçti, fakat Türke, Turan'a sadakatından vazgeçmedi. Cavid, "Türk halklarına Türkçülük ideoloji ve mefkûresini yansıtan, onların manevi dünyasındaki mevcut Türk ruhunu, Türkçülük felsefesini ateşleyen bir ışıktı. Cavid'siz bir Türk edebiyatı düşünmek yanlış olur"¹⁷ Cavid, Şeyh-i Senan (1914) faciası ile tiyatroya tasavvufu, Peygamber'i (1922) ile İslamı edebiyata getirir. Sovyetler'den, Bolşevik'lerden, Stalin'den, Lenin'den yazmadığı, "büyük kuruluşumuzdan yazmaktansa, gidip eski tarihi şeylere el attığı için Cavid'e tepki büyüyor, hayatını tehlikeye sokuyordu. Azerbaycan'ın işgalının ikinci yılında Rus'a itiraz olarak konusunu Türk – İslam tarihinden aldığı Peygamber'i, Topal Timur'u yazar. "Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir" makalesile Türklüğe büyük hizmet veren Alibey Hüseyinzade'nin liyakat devamcılarında olan Cavid, "eserlerinin konusunu çoğunlukla Türk tarihinden alır. Dahası da onun eserlerindeki tarihi olaylar Türkün eski

¹⁰ Ali Şamil Paşayeva. "Hüseyin Cavidin "Uçurum" faciasında İstanbul gerçeklerinin sembolü." I.Uluslararası Türk edebiyatında İstanbul sempozyumunun bildirileri. T.C.Beykent Üniversitesi Fen-edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü. (İstanbul, Beşir Kitabevi, 2009), 511-522.

¹¹ Yusuf Gedikli, "Azerbaycan edebiyatında İstanbul". *Türk yurdu dergisi*, (Ekim 1987), 30-32.

¹² İsmail Cahangirov, "Teatro ve musiki". *Yeni Yol dergisi*, (Nisan 1930), 41.

¹³ Cafer Cabbarlı, Teatro ve musiki: Şeyh-Senan. "*Kommunist*" gazetesi, (Kasım 1921), 6.

¹⁴ Mammad Cafer Caferof, *Hüseyin Cavid*. (Bakü: 1960), 182.

¹⁵ Mammad Kazım Alekberli, "Edebiyat ve tenkitimiz hakkında notlar" *İnkılap ve medeniyet Dergisi*, (Haziran-Temmuz 1934), 24.

¹⁶ Mammadli, *Cavid ömür boyu*, 23.

¹⁷ Enver Uzun, *Hüseyin Cavid ve Türk edebiyatı*. (Bakü, Güneş Yayınları, 1998), 53.

çağlarından gelmedir.”¹⁸

Çekist ruhlu sovyet eleştirmenleri yaratıcılığına Türkçülük ideoloji ve mefkuresini yansıtan Cavid'in, Türk halklarının manevi dünyasındaki mevcut Türk ruhunu, Türkçülük felsefesini ateşleyen biri olduğunu doğru keşif etmişlerdi. Bilimsel yolun zirvesine Türkiye'de ulaşmış Cavid, Ali Bey Hüseyinzade'nin, Ziya Gök Alp'in Türkçülük, İslamcılık, Çağdaşlık ideolojisi ile tanışmış, sanat anlayışını şekillendirmişti. İstanbul Darülfünunda çalışmaları Onu Türk tarihi ve kültürünün destekçisi yapmış, “şairin mesleğinde yaranmış bu teori yaşamı boyunca bütün sonraki edebi bedii yaratıcılığının estetik gayesine çevrilmişti”¹⁹ Cavid'in vurgunu olduğu şey Hakikat ve muhabbeti (aşk). Darülfünuna kabul olunmadan önce tanıştığı, özel derslerine katıldığı;

“Rıza Tevfik'in düşünceleri ruhunu kapsamış olmalı ki, O' eserlerine tasavvufu da yansıtmış, tasavvufi öğretiyeye sadık kalmıştır.”²⁰ Aslında, “Cavid, tasavvufu bilim, din, maneviyatın bütünleştiği, bazarında her gün dervişlerin nohe okuduğu Nahçıvan'da, doğduğu ailede, büyüdüğü, Bektaşî dervişlerinin yaşadığı Tek armut tekkesinin bulunduğu Alihan mahallesi'nde tanışmıştı”²¹ Rus araştırmacı Simirnov yazar: “Orta Çağ zamanı Nahçıvan'da Nemetullahiye, Haydariye, Nukteviye, Bektaşîye vd. sufi tarikatlarına mahsus dervişler fealiyet göstermişler. XIX y.y. sonu - XX y.y. başlarında Alihan mahallesi'nde Tek armut denilen yerde derviş tekkesi varmış. Bu tekkeni Nahçıvan'a gelen dervişler kervansaray gibi kullanırmışlar. Bu vakit tekkeni derviş İsmayıl'ın devamcılarının idaresinde idi.”²²

“Derviş tekkesi bulunan mahallede doğulan, çocukluğundan her gün eğitim gördüğü okulun ikiadamlığındaki bazardan Derviş'i, cami minberinden ezanı dinleyen Cavid, tasavvufu Rıza Tevfik'den önce tanışmıştı”²³ Şairin doğduğu Nahçıvan, İran ve Çarlık Rusya'sı arasındaki iki farklı kültürün birbiriyle çatıştığı doğal bir alandı. Bu iki kültür Orta Çağ'a kadar uzanan bir kültürdü. Malum, “her sanatçının boyutu yaşadığı çevrenin kültürü ile ölçülür, çünkü yaşadığı çevre, bir yazarın genelde toplumu ve mensup olduğu halkı kavrayabilmesi için en iyi yoldur”²⁴ Eski ve yeni standların olduğu Nahçıvan muhitinin evladı olan Cavid, iki yüzyılın, üç muhitin; Çarlık Rusya'sı, Şahlık İran'ı ve Osmanlı Türkiye'si muhitinde büyümüş, tasavvufi görüşleri şekillenmiş, dünyagörüşünün gelişiminde İstanbul muhiti önemli bir rol oynamıştır. XIX y.y. sonu XX y.y. başlarında Türkiye'de yaranan Tanzimat, Servet-i Fünun ve Fecri-Ati edebi akımlar toplum üzerinde güçlü etkiye sahip olduğu gibi, edebi eğilimleri yakından izleyen Cavid'in de üzerinde kalıcı bir etkisi olmuştur. Hatta Fecri-Ati edebi akımı yarananda Cavid İstanbul'da idi (fakat Cavid'de daha çok Tanzimat ve Servet-i Fünun'un etkisi gözükmektedir). Servetifünunçu şairlerin hayatta olanları ile tanışmıştı. Türk romantiklerinden Tevfik Fikret, Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Cenab Şehabettin yaratıcılığını takip eden Cavid, özellikle Hamid aşığıydı. Onların eserlerindeki pek çok benzerlik; manzum piyesler yazma, ilk kez Avrupa şiirini çevresine getirme; şiirde selisliğe, kafiyeye, sanata ve sanatkarlığa özel bir odaklanma; Aruz'u sadeleştirme; hecede bölünmenin yokluğu; mısraların birlikte akın etmesi; konuların çoğunlukla

¹⁸ Lütviyye Asgerzade Türk Milliyetçiliği Portreler. Editör Şenol Durgun. (İstanbul, Akitap Yayınları, 2019), 77-89.

¹⁹ Kamran Aliyev, *Hüseyin Cavid: Hayatı ve yaratıcılığı*. (Bakü, Bilim Yayınları, 2008), 322.

²⁰ Mehti Genceli, “Hüseyin Cavid'in İstanbul Mektupları ve Osmanlı Matbuatında “Cavid” İmzası”. *Türk kültürü incelemeleri dergisi* 31, (İstanbul 2014), 239-264.

²¹ Lütviyye Asgerzade, *Hüseyin Cavid: mühiti ve muasırları*. (Bakü: AFPoliqrAF Yayınları, 2015), 88.

²² Konstantin Smirnov, Nahçıvan bölgesinin tarihi ve etnografyasına ilişkin materyaller. (Bakü, Ozan Yayınları, 1999), 92.

²³ Asgerzade, *Hüseyin Cavid: mühiti ve muasırları*, 88.

²⁴ İsa Habibbeyli, *Edebi-tarihi yaddaş ve muasırlık*. (Bakü: Nurlan Yayınları,, 2007), 47.

tarihten alınması; modern yaşamdaki farklı insanların yaşam tarzı hakkında konuşmaları bu sebeptendi.

Üslupları aynı olduğundan birini diğerinden ayırmak kolay değil, “Hamid’e belet olmayanlar şiirlerini duyurken Cavid’in, Cavid’e belet olmayanlar ise şiirlerini duyduğunda Hamid’in zan ederler”²⁵ Onlar bir noktada ayrılırlar; Hamid “piyeslerini tiyatro kılığında, başka bir deyimle, şiirlerinin önemli bir kısmını tiyatro benzeyen, fakat aslında tiyatro olmayan bir yapıda, tiyatro için değil, okunmak”²⁶ Cavid’se, Peygamber’i hariç piyeslerini tiyatrodan oynanmak için yazar. Bunu Hamid’in kendisi de kabullenir; “Benim tiyatrolarım oynanmak için değil, okunmak için yazılmıştır”²⁷ Cavid’in doğa hayranlığı da Türk romantizm kaynaklarından, özellikle Hamid’den gelmez. Doğayı sanatın ana kaynağı kabul eden Hamid’de doğa, bir başkadır. “Öncekiler doğayı daha çok insan içindeki tabiat olarak inceledikleri halde, Hamid, tabiat içindeki insanı tarif etmiş, insan ve doğa arasında geniş bir bağ kurmuştu. Sonuçta, doğa ve insan bazen birbirini tamamlayan, bazen de tartışmalı iki uzv olarak ortaya çıkmıştı”. Cavid’in yaratıcılığında doğa mutlaka bir parçasıyla gözüktür; “Çiçekler, çınar, serv, bahçe, ağaçlar, caddeler, çiçek sepetleri romantik sanatçı oyununda doğanın büyükkelçileridir.”²⁸

Cavid için doğa şiir, müzik, din ve güzellik kaynağıdır. Bu hususta Afet eserinde yazar:

“Sadece bir şiir, bir müzik ve bir din kaynağı var, bu da doğa! Şiirmi istersin? Yıldızların şevfeti, gurubun mahzunluğu, gecenin sessizliği, uzayın derinliği hep birer şiirdir! Müzikmi istersin? Nehirlerin, ırmakların ninnisi, denizlerin, nehirlerin velvelesi, aslanların ve şimşeklerin kükremesi, hafif rüzgarların zümzümesi, yaprakların, çiçeklerin, bülbüllerin, İshak’ların ötüşmesi hep birer müziktir! Dinmi istersin? İşte, her yıldızın nazik gülümsemeleri, her güneşin yıldızlı bakışları, her gün yeni bir din ve yeni bir mehzep yaratıyor”²⁹ Bu, Hamid’in, Devrani muhabbet’inde “Tabiattır şeriat, Makber’inde, Kalem doğal güzelliğini nasıl taklit eder? Bizim yazıp da güzel bulduğumuz şiileri yazmamıza ilham veren doğa. Benim eğer varsa güzelliklerim, dağların, bahçelerin, çiçeklerindir”³⁰ gibi geçer.

Cavid, “düşünme ve sanat tarzı olarak Fikret’in de takipçisidir. Türk edebiyatında ilk defa Fikret’le konu olan, saflığın sembolü olarak görülen “Saf ve rakaid, bir çocuk ruhu kadar pür-nisyan, lekesiz, Uyuyan Mavi deniz”³¹ Cavid’in Deniz tamaşası şiirine “mavi-masmavi deniz” olarak konu olur.

Cavid’in Kars ve Oltu etrafında sebatsız olarak katl ve yağma edilen Mazlumlar için şiirindeki; “Yoksa feryadü nale zaidir, Bir hakikat bu: ezmeyen ezilir!”³² mısraları da Fikret’in Tarihi – kadim’inden gelmez:

Yaşamak istersen, çalış, çabala,

Red olup gurla, berk olup parla!

Yoksa feryadü nale zaidir,

²⁵ Refik Zeka Handan, *Cavid sanatı*. (Bakü: Bilik Yayınları, 1981), 5.

²⁶ Şemsettin Kutlu, *Tanzimat dönemi Türk edebiyatı antolojisi*. (İstanbul: Toker Yayınları, 1987), 184.

²⁷ Kutlu, *Tanzimat dönemi Türk edebiyatı antolojisi*, 184.

²⁸ Kamran Aliyev, *Hüseyin Cavid: Hayatı ve yaratıcılığı*. (Bakü, Bilim Yayınları, 2008),11.

²⁹ Hüseyin Cavid, *(Eserleri*. Cilt 2, (Bakü: Bilim, 2007b), 273.

³⁰ Hamid. *Bütün şiirleri-2*. (İstanbul: Dergah Yayınları,1979), 21.

³¹ Rıza Bağcı, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve Modern Türk Edebiyatı Üzerine Tesirleri*, “Bizim Edebiyatımız.” (İzmir, 1997), 188.

³² Hüseyin Cavid, a. *Eserleri*. Cilt 1, (Bakü: Bilim Yayınları,, 2007a), 188.

Bir hakikat bu: ezmeyen ezilir!³³ mısraları da Fikret'in *Tarihi – kadim'inden* gelmedir:

Çiğneyen haklı, çiğnenen mayub.

Kahra alkış, gurura secde: Kerem

Zaf u zilletle daima teyem.

Doğruluk dilde yok, dudaklarda;

Hayır ayaklarda, şer kucaklarda!³⁴

Fikret'in *Tarihi-kadim'indeki* iskelet imgesinin yeni versiyonuna Cavid'in *İblis*'inde ve *Peygamber*'inde rastlanıyoruz.

Cavid'de Tevfik Fikret, Rıza Tevfik, Abdülhak Hamid, Cenab Şehabettin etkisi olduğu gibi, “onlar da felsefe ve düşüncelerden imtina eden, hayat dini isimli bir din öneren Fransız filozofu Ogüst Kont'un insan düşüncesini teoloji, metafizik ve pozitif olarak aşamadan oluşan pozitivist felsefesinin etkisinde idiler”³⁵ Bu vasıta ile Kont'un felsefi düşüncesini benimseyen Cavid'in, *Şeyh-i Senan*, *Peygamber*, *Hayyam* eserlerinde Kont'un pozitivist, “Bilim insanı insanlık dininin Peygamberidir” düşüncesi izlenilir:

Kişi irfan ışığında parlar,

Şübhesiz bilgide Allah gücü var.

Evet, arif düşünür, hakkı bulur,

Akibet kendisi bir Tanrı olur³⁶

Aynı düşünce, *Hayyam*'da tekrarlanır: “*Peygamber idim, ümmetim olsa.*”

Yaratıcılığında İslam Peygamberinin, Şark fatihinin, Şark şairinin, Şark hükümdarının, Şark filozofunun, Şark aşıkının karakterlerini yaratmış Cavid, Akif'le *ruh ve düşünce birliğine sahipti*. Aynen Akif gibi, Şark medeniyeti hayramı idi. Ayrıldıkları noktalar; Cavid'in, *Sanat uğruna sanat* teorisini desteklerken, Akif'in, *Sanat uğruna sanat* teorisine karşı çıkması, *Halk için sanat* teorisine uyararak yazmasıydı. Bu noktada ayrılışlarda Cavid'le Akif'in yaratıcı psikolojisi, bazen içiçe geçmiş gibi, bazen de Akif, “konunun tamamlanmasının, yeni estetik değer ve içeriğin, aynı zamanda, ideolojinin gücünün kazanmasını Cavid'in sorumluluğuna bırakmış gibidir”³⁷ Bunu Cavid'le Akif'in *Kör Neyzen* şiirinde izlemek mümkün. Akif'in *Kör Neyzen*'i sefiller âlemi ve insan ihmali dünyasında felaket sembolü ve büyük boyutta estetik bir imge ise, Cavid'in *Kör Neyzen*'i daha mükemmel bir karakterdir. Cavid'in, “Dert aldı sağımı, ölüm solumu, Namerd Aras kesti benim yolumu” – diye inleyen *Kör Neyzen*'i daha çok sosyo-politik içerikli mazmunla yüklüdür.

Cavid, edebiyatımızı *Peygamber*, *İblis*, *Şeyh-i Senan*, *Hayyam*, *Afet*, *Topal Timur*, *Seyaviş* gibi eserlerle zenginleştirmiştir. Çokları Sovyetler'i, Lenin'i, Stalin'i överken O' ısrarla Sovyetler'in trenine binmemiş, Allahsız Sovyetler'e karşı gelerek haykırmış; “*Ben fakat Hüsn-ü Huda şairiyim./Yer'e inmem de Sema şairiyim!*” Yüzünün Sovyetler'e değil, Göklere olduğunu beyan etmişti. Bu sebeple, “*Tanrı*

³³ Cavid, a), *Eserleri*. Cilt 1, 88.

³⁴ Rıza Bağcı, *Pozitivizmin Türkiye'ye girişi ve moderin Türk edebiyatı üzerine tesirleri*, “Bizim edebiyatımız.” (İzmir, 1997), 219.

³⁵ Bağcı. *Pozitivizmin Türkiye'ye girişi ve moderin Türk edebiyatı üzerine tesirleri*, 219.

³⁶ Hüseyin Cavid, *Eserleri*. Cilt 1, (Bakü: Bilim, 2007c), 296.

³⁷ Azer Turan, *Hüseyin Cavid*. (Bakü: Vektor Yayınları, 2007), 47.

*duygusu ile yazıp-yaradan, Hüsn-ü Huda şairinin yazdıkları Sovyetler için değil, yüce Tanrı içindir”*³⁸ Sovyet ideolojisi, Cavid’in fikirleriyle örtüşen ideoloji değildir. Rejim Onu kendi safına çekmek için uğraşsa da amacına ulaşamamış, hayatının sonuna kadar Sovyet ideolojisine muhalefetini sürdürmüştür. “Sovyet dönemi edebiyat araştırmacıları, daha sonra Cavid’in Sovyet platformu cephesine geçtiğini iddia etseler de bu iddia hakikati yansıtmaz. Cavid, hayatının sonuna kadar Sovyet ideolojisine muhalefetini sürdürmüş, Milli ideolojiye sadık kalmıştır”³⁹

Sanat teorisine Türklük düşüncesine sadık kalmış Cavid, üslubuna, diline, düşüncelerine, ideoloji yönüne, hatta giyim kuşamına göre, Azerbaycan edebiyatının *İstanbul mümessili, Efendi’si* olarak görülmüştü. Eleştirmen Hanefi Zeynallı, Cavid’in ideoloji yönünü şöyle açıklıyor:

*“Cavid, aslen Azerbaycanlı, düşünme zevki ve üslup itibarı ile tam bir İstanbullu gibi meydana çıkmıştır. O, bir yandan yetiştiği din manevi ortamından, İstanbul’un aristokrat yaşamından, diğer yandan sanayi ve tarım Azerbaycan burjuva çevresinden etkilenmişti. İşte, Cavid’in yarattıklarının ana çizgisini teşkil eden kaynak. Onun yazdığı İstanbul dili ve edebiyatı ile Osmanlı şairlerinden Abdülhak Hamid, Rza Tevfik ve Tevfik Fikret’e, Osmanlı şiirine dayanmaktadır”*⁴⁰

Hanefi’nin bu fikrini Cavid, 1938’de soruşturma zamanı verdiği cevapla kanıtlar; *Yaptığım çalışmalarımın Türkiye’deki yetiştirilmem bir sonucu olduğunu düşünüyorum.*

3. Cavid’in Eserlerinde Osmanlı İstanbul’u

İstanbul gerek konu, gerekse de imgelerin aid olduğu bir şehir gibi, Cavid’in yaratıcılığında; *Uçurum* (1917), *Afet* (1922) eserlerinde devamlı görülmektedir. Cavid, bizzat İstanbul hayatı ile alakalı olan Uçurum’da ressam Celal’in trajik hayatı, akabinde Türkiye’deki yanlış batılılaşma meselesi üzerinde durmakla, bunun yol açtığı ahlaki bozukluk ve sosyal çöküntüyü eleştirir. Paris hayranı gençlerle Türklüğüne, geleneğine bağlı, çağdaşlaşan gençlik, İstanbul iki yüzü ile; tarihselliği, ulusallığı ve tabiat güzellikleri ile zengin ve kibarcasına yaşatılan İstanbul ve eski değerleri; Batı tefekkürüne, burjuva ideolojisine aşağılıkcasına uygunlaştırılmaya mecbur edilen İstanbul karşılaştırılır. Trajedinin asıl muhtevası her iki İstanbul; içinde ahlak ve emellerinde Şark’ı yaşatmaya çalışan insanların çabaları, hayat tarzı ile uçuruma sürüklenen mili-manevi değerler, varis ve irs münasibetlerindeki zıtlıklardır. Cavid, genç yaşlarından hafızasına resm ettiği İstanbul’u *Uçurum’da* yarattığı imgelerle; Göverçin, ressam Celal, Yıldırım, Ekrem, Uluğ Bey, Aydemir’le Doğu, Anjel ve Edmond’la Batı’nı sembolize etmiştir. İmgeler kendi sosyal kavram içerisinde ortaya koyulmuş, tefekkür ve dilleri de çok uygun bir tarzda ayarlanmıştır. *“O gün ki İstanbul’da gençlik Fransızlaştı, gettikçe Türk evladı uçuruma yaklaştı”*⁴¹ Uluğ beyin, can yangısı ile dile getirdikleri korkunçtur; İstanbul gibi bir şehir için XX yüzyıl ya felaketlerin sonudur, ya başlangıcı. Avrupalaşmanın milli maneviyatla uzlaşmayan kötü yanları yansıtılmış, Batı burjuva ahlakının Doğu aydınlarına etkisi eleştirilen eserde, olayalar ressam Celal’in romantik ideallerinin ardınca Batı’ya seyahati tedarükü zamanı yaşanır.

Trajedinin kurallarını iyice bilen Hüseyin Cavid 1919 yılında okul için hazırladığı *Edebiyat dersleri* kitabında yazıyordu: *“Facia kahramanın zahiri manalarla, kendi öfke ve vicdanı ile çarpışmasını tersim ediyor, şu çarpışma kalbinin en derin ızdırıp ve çirpintilerini gösteriyor ki, şu hal bizde hayrat, taaccüp, hiddet ve ıstırap gibi hallar doğuruyor.”*⁴² Tüm bunlar; kahramanın zahiri

³⁸ Asgerzade, *Hüseyin Cavid: mühiti ve muasırları*, 87.

³⁹ Asgerzade, *Hüseyin Cavid: mühiti ve muasırları*, 77-89.

⁴⁰ Hanafi Zeynallı, “Peygamber hakkında mülahizelerim.” *Maarif ve medeniyet dergisi*, (Eylül 1926), 41-45.

⁴¹ Cavid, b), *Eserleri*. Cilt 1, 402.

⁴² Hüseyin Cavid Şaik Abdulla. *Edebiyat dersleri*, (Bakü: Hükümet Yayınları, 1919), 74.

manalarla, kendi öfke ve vicdanı ile çarpışması, şu çarpışmanın kalbinin en derin ıztırap ve çırpıntılarını göstermesi, şu haldan doğan hayrat, taaccüp, hiddet ve ıztırap vb. *Uçurum*'da yankı bulur.

Celal'in arzusu eşi Göverçin'i endişelendirir, kıskançlık duygularını kabartır. Celal için Batı'ya seyahat ideallerinin peşinden gitmekse, Göverçin için sevdiğinden ayrılmaktı. Bir taraftan da ayrılığın trajediye dönüşeceği duygusu Göverçin'i terk etmemektedir. Olaylar aynen Gövercin'in düşündüğü gibi gelişir, Celal, Roma'da Rafael, Mikelancelo sanatı ile, Fransa'da süslü Avrupa hayatı ile tanışır, kafası karışır, Avrupa'ya niçin geldiğini unutturur, burjuva ahlakının etkisine kapılarak sarhoş bir ayaşa dönüşür. Fransa'da Celal, önceler güzellik sergisinde latif bir çiçek, sonralar şeytanet adlandırdığı Anjel'le tanışır ve Celal'in çöküşü başlar. Avrupa'ya ideallerinin ardınca geden Celal, serseri durumunda kalır. Eşi Göverçin'e affettirmek için bahaneler arayan Celal, kendini divanelikle, Anjel'i kutsal amalını çiğnemekle, tanrısını ona unutturmakla suçlar. Batı'nı simbole eden Anjel cezbeder, aldadır, bozuru, mahv eder. Fakat Doğu geleneği ile büyümüş Celal'in trajedisini kendisi yaratır. Celal'in Batı'ya seyahati sarhoşluk girdabına yuvarlanması, uçurumun uç noktasına gelmesiyle son bulur. Eserde Batı ve Doğu modeli kurmuş, iki modeli karşılaştırmış Cavid'in kanahetince; Batı ve Doğu'nun kendinehas yasaları var. Batı modeli, gelenek ve göreneklerle terbiye ve eğitim görmüş Doğulu gençleri ağuşunda yutarak mahv eder. O felsefi görüşlerini avrupalılaştırmak adına her yolu deneyen, ailesini bırakarak Avrupa'da yad çiçekler koklayan, kör savaşçı gibi Avrupa'yı taklit eden, geleneklerine yüz çeviren gençlere bakışını Ulug beyin dili ile söyler:

O gün ki, İstanbul'da

Gençlik fransızlaştı

Gettikçe Türk evlatı

Uçuruma yaklaştı⁴³

Cavid, Sovyetler döneminde ilk yazdığı *Afet* (1921) trajedisinin konusunu da Türkiye hayatından alır. Eserin kahramanı genç ve güzel Afet'dir. Şairin güzellik meyarı Ben güzellerde güzel ruh araram. Ruhu düşkünleri çirkin sayarım – mısralarında yankı bulur; asıl güzel *güzel ruhu* olandır. Olayların yaşandığı, Afet'in de mansub olduğu kibar toplum, iç zenginliği olmayan güzel gibidir. Afet güzeldir, hatta o kadar güzel ki, Narçis gibi kendine vurgun. Zahiren güzel olan Afet'in maneviyatı da güzel mi? Şair bunu okura bırakır. Afet gençtir, güzeldir, sever, sevilir. Güzel Afet, aynı zamanda çirkindir, çünkü O hemde trajediler mimarisidir.

Fakat Afet'in hayatı da trajedi. Bu trajedi ayyaş Özdemir'e eş olarak verildiği günden yaşanır. Sevmek için yaranmış Afet, ailesinde mutluluğu bulamıyor. Sarhoş eşin etnasızlığından usanan Afet, doktor Karatay'la tanışır. Mutluluğu buldu sanır, fakat aldanır. Trajediden trajediye kusan Afet ne ailesinde, ne ait olduğu toplumda idrak edilmez. Aslında, Afet'in ait olduğu kibar toplum tıpkı Afet'in kendisi gibi; dışarıyı güzel, içi bataklık. Bu toplumda zahiren güzellik aşığı, kültürlü biri gibi görünen doktor Karatay, aslında, iblisin takendisi. Afet'in ailesindeki vaziyetten haberdar olan doktor Karatay durumu kullanarak Afet'i yolundan azdırır. Amacına ulaştıncaya, bulduğu güzelliğin kıymetini bilmez. Afet'i bir hiç sayar, yeni mecaralar peşinden koşar. Onların mensub oldukları toplumdaki parantez içerisindeki kibarlığın öbür yüzü boy gösterir. Yüngül eğlence ve davranışı yenileşmek gibi kabul eden toplumun kendine has geleneği var. Yenileşmenin Türk ailelerine girmesi, Türk ailesinin bu derece yenileşmesi kendi faciasını yaratır. Azda olsa, Ertoğrul gibi, "*yenileşmeni kabül etmeyen, normal ahlak yasaları ile yaşayanlar; hala eski kafa ile düşünen, henüz bir türlü yenileşemeyenler* de"⁴⁴ var. Hala

⁴³ Cavid, b), *Eserleri*. Cilt 1, 402.

⁴⁴ Cavid, c), *Eserleri*. Cilt 3, 133.

eski kafa ile düşünen, henüz bir türlü yenileşemeyen, yenileşme etkisi ile yaşayanları zincirsiz divaneler adlandıran Ertoğrul, aslında, Cavid'in topluma ait düşüncelerini yansıtır. Kibar toplum Ertoğrul'u yenileştiremediği gibi, Sovyetler'de Cavid'i yenileştiremedi. Bu muhitte daha çok yenileşen Afet, eşi Özdemir ve sevgilisi Karatay'dır. Özdemir'in kendisi itiraf eder: *"Fakat Ben... ben yenileştim: eski kafamla beraber yenileştim, daha doğrusu beni yenileştirdiler. Sevgili ve refikam, bu güzel Afet beni yenileştirdi. İşte, onu da bu doktor, doktor Karatay yenileştirmiş"*⁴⁵

Zaten Doğu insanının bu kadar *yenileşmesi* bir trajedi. Yenileşmeye ayak uydurmasına rağmen Afet, bu muhitin parantez içerisinde güzel görünen yüzüdür. Kibarlıkla kötülüğün, güzellikle çirkinliğin birbirine karıştığı çevrede güzellik ölüme mahkum. Güzelliğin trajedisini yaradan çevre de Afet'de ölüme mahkum. Karakterce kimseye benzemeyen, yasaların hilafında yaratılmış, her sevincinde bir felaket, her felaketinde bir bahtiyarlık olan Afet, ağlarken güler, gülerken ağlıyor. Karakteri yaşadığı çirkin çevrede karşılaştırıldığı imgelerle davranışlarında daha kabarıp. Karakterindeki ikileşmeni kendisinde bilir, fakat kendini yenemez, sonunda ihtiraslarının elinde oyuncağa dönüşür. Trajedideki hadiseler yüksek toplumda yaşanır. *"Muhit Afet ve Ertoğrul'a istediklerini veremediğinden toplumun insan idealine uymayan yasaları ile sıradan adamlar arasında değil, bu yasalardan kendi kazancı için faydalana bilecek sınıflar arasında uçurum yararır"*⁴⁶

Özdemir, Karatay ve hain muhit Afet'i uçuruma sürükler. Fakat Afet sevmeği bildiyi gibi, ölmeyi, öldürmeyi de bilir. Afet, ilk önce kıymeti biçilemeyen güzelliğinin intikamını alır, kendi eliyle yarattığı butu-Karatay'ı öldürür, kötülüğü mahveder. Fakat kötülüğün yıprattığı güzellikte mahva mahkum ve sonda güzelliğin sembolü Afet ölür. Eserde aşkın çeşitli karakterli insanlarda çeşitli tezahürü ile yanaşı, çirkin muhitte güzelliğin zıdlığının manzarasını yaratan Cavid, güzelliğe kıyanlara, bütün kötülöklere ölüm – hükmü verir, güzelliğın eliyle kötülüğü mahveder. Cavid, eserde Türkiye aristokrat muhitini, kibar ailelerin ahlak ve yaşam tarzını, muhitte yenileşme adına hüküm süren kötülüğü eleştirmekle yanaşı, böyle bir toplumda ailenin manevi dayasını yaralayan, raydan çıkaran faktörleri, kadın hukuksuzluğunun, sevmediği kişiyle evlendirilmesinin nasıl trajediler türettiğini, sarhoşluğun bir kurt gibi aileyi içten mahvettiğini, kibar ailelere mahsus yenileşmenin neye mal olduğunu, manevi-ahlakı cihetten düşkün bir muhitte insanın ziyan olduğunu kanıtlar. Afet ve Ertoğrul bu muhitte ziyan olanlardandır.

Cavid, konu ve imgelerin aid olduğu İstanbul'u eserlerinde tüm yönleriyle; tarihi, ulusallığı, ihtişamlı ve doğal güzelliği ile yaşayan ve Batı düşüncesine, burjuva ideolojisine uyum sağlamak zorunda kalan bir şehir olarak resm etmektedir. Facianın asıl muhtevası her iki İstanbul; ahlak ve davranışlarında Doğu yaşamını korumaya çalışan insanların çabaları, irs varis ve miras ilişkilerindeki çelişkiler görüş alanında tutulur.

4. Mektuplarında Osmanlı İstanbul'u

Cavid'in İstanbul'dan Nahçıvan'a fikir babası Kurbaneli Şerifzade'ye yazdığı, aslı Bakü'de Hüseyin Cavid Müzesi'nde korunmakta olan mektuplarında İstanbul'da neler yapması, nerede yaşaması, tercüme-yi-halında da karanlık olan İstanbul devriyle⁴⁷ alakalı bilgilerle yanaşı, Osmanlı İstanbul'u ile alakalı birtakım bilgiler ihtiva etmektedir. Cavid'in Kurbaneli Şerifzade'nin arşivinde muhafaza olunarak bizlere ulaşan sekiz mektubu pahabiçilmezdir. 1906 yılında yazdığı *Birinci Mektupta*

⁴⁵Cavid, c), *Eserleri*. Cilt 3, 135.

⁴⁶ Mehti Mammadov, *Acı feryatlar, şirin arzular*. (Bakü: Genclik Yayınları, 1983), 139.

⁴⁷ Aziz Şerif, *Geçmiş günler*. (Bakü, Azerneşr Yayınları, 1977), 26.

(Kurbanali Şerifzade'ye, Rebiyülevvel, 1324, Dersaadet) Cavid, İstanbul'a gelişini tesvir eder, İstanbul yolculuğunu anlatır:

“Uluhanlı'dan Tiflis'e geldim. Orada Ahundov otelinde 2 gün kaldıktan sonra trenle Batum'a geçtim. Batum'da da birkaç gün kaldım, yurt dışına çıkış için pasaport edindim, iyi bir fes ve alafranga giysi aldım. Nihayet, 19 Nisan akşamı Pagi adlı Fransız vapuruyla Batum'dan Dersaadet'e yola çıktık. Vapurda Moskova'da ticaretle uğraşan kültürlü dört Osmanlı Türk ile tanıştım. 20 Nisan sabahı Trabzon'a vardık. Vapur burada 6 saat kalacakmış. Biz de bunu fırsat bilip Trabzon'u gezmeye koyulduk. Trabzon çok iyi ve sefali, ruh-perver ve neş'et-güzer bir beldedir. Evvela denizden ufak bir kasaba gibi görünüyordu. Seyredip gezdikten sonra mülahaza ettim. Büyük bir belde ve vilayet mahsup olunur. Bilahare vapura döndük. Vapurda biri Mekteb-i Tıbbiye öğretmeni, diğeri Mekteb-i Harbiye talebesi olan 2 kişiyle daha arkadaş olduk. Samsun'da da vapurun bekleyeceğini öğrendikten sonra 6 arkadaş şehri gezmeye başladık. 9 saat gezip dolaştık, beraber yemek yedik, Rüşdiye mektebinin bahçesinde jimnastik yapan çocukları seyrettik. Birkaç küçük şehirde daha kısa süreli molalar verdik ve sonunda İstanbul Boğazına vardık. Öyleki subh açıldı, temaşa ettik: Boğaz ne Boğaz! Allah zeval vermesin! Üç saat bekledikten sonra topçu askerler ve iki kaptan gemiye teşrif etti, vapuru muayene edip geçişe izin verdi. Boğazın içiyle bir buçuk saat ilerledik ve nihayet köprüye yanaştık. Boğaz'ın evvelinden köprüye kadar her taraf imaret, mescit, bulvar; seyahat etmeli ve sefali yerler idi. Kayığa binip rıhtıma çıktım. Silah ve birtakım yazı dolayısıyla üstümüzü aramaya başladılar; bir şey bulamadılar. Haydi yavrums, haydi oğlum; Allah'a ismarladık! deyip serbest bıraktılar. Gümrükte çantalarımızı açmamız ve pasaportları hazırlamamız emredildi. Buldukları bir çert (?) tütün için 8 kuruş ceza yazdılar. Kanunlar muntazam ve takdire lâyık şekilde icra ediliyordu; lakin yazıcılar, getirdiğim 11 seccadenin gümrük kaydı için benden 25 kuruş rüşvet adılar. Sukut-ı hayale uğradım. Sirkeci'de Babiali Caddesi'nin karşısında İzmir adlı otelde 13 gün ikamet edip daha sonra Validehan'da bir oda konuştum ve tağyir-i mekan ettim. Birkaç gün içerisinde muhim yerleri gezip seyrettim: Büyük mescitler, antika-haneler, tramvaylar, yer altı makineleri, vapurlar... Kafkasya'dan tahsil için gelmiş ağaları, efendileri tek tek arayıp bazılarını bulmaya muvaffak oldum. Onlarla iki günde bir buluşup sohbet etmekteyiz. Yedi sekiz kişinin eğitim için Beyrut'a dahi gittiğini öğrendim. Bilgi düzeyi aşağı ve yaşça küçük olanlar, İstanbul'da bazı “küçük rütbeli” okullara kabul edilmiş ve buralarda tahsile devam ediyorlar. Malumatlı bazı zevat ise hiçbir okula devam etmeyip İstanbul'da irtibat kurdukları edib ve fazıllardan gayr-i resmî surette tahsil almaya gayret ediyorlar. Ben de evvela heveslendim ki her bir işten sarf-ı nazar edip sadece tahsille meşgul olayım; ama baktım ki elimdeki parayla sadece bir buçuk sene idare edebilirim. Sonra nereden para bulacağım? Bu sebeple ticaret yapmayı planlıyorum ki bu da benim günde 6 saat vaktimi alacaktır. Geri kalan zamanımda komşum Şeyh Efendi'den günde 3 saat Fransızca dersi 218 alacağım. Böylece Kafkasya'dan buraya okumaya gelenlerle yarışır hale geleceğim. Kimin daha iyi tahsil aldığı ise Kafkasya'ya dönüşte anlaşılır inşallah! İstanbul'un havası güzel, Boğaz'ın havası pek güzel ve karşısının havası dahi güzel ve iyicedir vessalam⁴⁸. Mektubun sonunda Cavid, “vakit darlığı nedeniyle tafsilatlı olarak ve okunaklı bir imlayla yazamadığı için muhatabından özür diler, selam söylenecek

⁴⁸ Cavid, d), Eserleri. Cilt 5, 304.

isimleri sırayla zikrederek mektubunu bitirir. İmza: Hüseyin Salik Rasizade Nahçıvani, Dersaadet, Validehan”⁴⁹

Cavid’in Kurbanali Şerifzade’ye gönderdiği *ikinci mektup*, 26 Şaban 1324 (15 Ekim 1906) tarihlidir. İlk önce Cavid, daha önce göndermiş olduğu mektuba cevap alamadığından şikayetlenir. Bir bakıma ilk mektubu özetler, kaldığı Validehan hakkında detaylı bilgi verir:

“Validehan’da sakin olanlar hep Acemler, İranlılar olduğundan devlet nezdinde o kadar mütenabih değil, ama dışarılarda olan arkadaşların menzillerinde bir gazete yahut istiklâlê dair ber-akis [aksine] bir söz okunması ve konuşulması hep memnundur. Validehan ve İstanbul’un öte tarafı, yani köprünün diğer semti, hür ve gür olarak tesmiye olunur. Buralar bazı kuyudat ve can sıkıntısından azattır. Validehan’a, (burada İranlılar barındıkları için) karşıda ecnebler sakin olduğu semtlere ahrarane gazeteler getirmek, ecnebi postaları tavassutu ile pek kolaydır. Buna binaen şimdi Kafkasyalıların, Kazanlıların çoğu karşıda; birkaçı da Validehan ve civarında mesken tutmuştur. Bu sebepten ve bana faydalı olacak muallimlerin buraya yakın olmasından dolayı Validehan’ı kendime mesken ettim”⁵⁰

Cavid’in bahsettiği, İranlıların *Mader Han* dedikleri Validehan’ın İstanbul’da yaşayan Acem topluluğunun ticari olduğu kadar siyasi, sosyal ve dini bir merkezi olduğunu bir takım ayrıntılarla ortaya koymuştur. Çünkü Validehan, XIX. yüzyıl boyunca İran’dan gelip, İstanbul’da belli bir süre ikamet etmek zorunda kalan siyasi sürgünler, muhalifler, hacılar ve tacirlere ev sahipliği yapmıştır. “İran’ın kuzeyinden gelip İstanbul’a yerleşen Azeri Türklerinin yoğunluklu iş mekanı olan bu han, İstanbul’daki Acem topluluğunun sosyal, siyasi, dini birçok faaliyetinin bizzat destekçisi hatta yönlendiricisi olmuştur”⁵¹

Türkiye’ye gelişi de halı ticareti yapması nedeniyle Cavid’in Validehan’da ikamet etmesi buradaki tüccarlarla alaka kurması ve ticaret yapması için de müsaitti. Buradaki tüccarların bir çoğu Cavid’in yol göstereni ve dostu Kurbanali Şerifzade cenapları ile bizzat tanışıyorlardı. Cavid bu tüccarlara Kurbanali ağadan selam götürmekle onlarla tanışır, belki de Kurbanali beyden gönderiler götürüyordu. O, ilk mektupundan beş altı ay sonra *faziletli efendim* de müraciat ettiği Kurbanali Şerifzade’ye gönderdiği ikinci mektubunda (1906, 2 Kasım) ticari meselelerden ve görüştüğü tüccarlardan, bir ticari şirket kurmasından bahsederek yazar:

“İstanbul’a vardıktan bir hafta sonra gebeleri ve seccadeleri gümrükte toptan bir Avrupalıya sattım ve bir az da menfaat ettim. Validehan’a gelenden sonra Eylisli Ağa Muhammed Tağı ve iki Tabrizli kişi buldum ki, bir şirket binası koyub, tabrizlileri Tabriz’e gönderip ve Muhammed Tağı’ni da şurada saklayıp elimde enstrüman gibi kullanıram. Örneğin, her bir feli bir iş olursa, müşarileyhi yollayıp oluşumunda tavsiye ederim ve ticaretimiz de bu karar üzredir: ayda bir iki barhana Tebriz’e çay yollayıp, Tebriz’den ve Kafkaz’dan bazı şeyler isteyip, toptan partiya ile gümrüklerde veya alışveriş merkezlerinde satabiliriz ve şu alıp satmak ayda sadece iki defa olur”⁵²

Validehan’da ikamet etmesi Cavid’in ticaretle uğraşmasını kolaylaştırıyordu. Yalnız Cavid yok, “1908 yazında 20.000 İranlının yaşadığı belirtilen İstanbul’da ağırlıklı olarak ikamet ettikleri semtler;

⁴⁹ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 301.

⁵⁰ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 307.

⁵¹ Filiz Diğiroğlu, “İstanbul-Tebriz ticaret hattında Validehan” (XIX-XX YÜZYIL). *Türk Kültürü İncelemeleri dergisi* 31, (İstanbul 2014), 84.

⁵² Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 293-95

*Beyoğlu, Boğaziçi, Üsküdar, Kadıköy ve Adalar iken en yoğun buldukları iş yeriydi*⁵³. *Gözükür, İranlı Müslüman tüccarlar, Batı ve Doğu geleneklerini bünyesinde barındıran, Müslüman bir imparatorluğun (Osmanlı) başkentinde kendilerini daha rahat hissetmişlerdir*⁵⁴ Bir taraftan da,

“Gelenek, edebiyat ve dillerindeki benzerlikler dolayısıyla Doğu ve İslam toplumları çizgisinde İran ve Osmanlı milletlerinin liderleri epey zamandır birbirleriyle münasebetlerini artırmaya çaba göstermişlerdi. Özellikle İran’da Meclis’in bombalanmasından (1908) sonra dünyanın her yerine dağılan hürriyet öncülerinin son aylarda Osmanlı topraklarında doğan özgürlük ateşinden sonra İstanbul’da toplanmaya başlamışlardı“⁵⁵

Aynı fikirler Cavid’in mektubunda şöyle geçer; *“Validehan bir ticaret merkezi olduğu kadar, İstanbul ve civarında yaşayan İran vatandaşları için sosyalleşme imkanı buldukları bir mekan da olmuştur. İkametgâh özelliği sebebiyle İranlı siyasi muhalifler, tacirler, hacılar ve diğer misafirlerin uğrak yeri olmuştur*”⁵⁶ Cavid, Validehan’da Hacı Baba, Hacı Resul, Ağa Muhamme Taki Ağa Zeynal, Eylisli Tağızade Mir Cavad vb. tüccarlarla yanaşı, Osmanlı topraklarında yaşayan hürriyet öncüleri ile görüşmüş, Ömer Naci, Mirze Muhammedalihan, Said Selmasi, Sevfet’le yakın temasta olmuştur. 1909 yılında yazdığı mektubunda Cavid, Kurbanali Beye (Kurbanali bey devrimci herakette gizli faaliyette olan hürriyetperverlerdendi) Naci Beyden bahseder:

“Bir eve gittim ki, orada İran ehrarından Naci bey (İttihad ve Terakki’nin Paris merkezi tarafından İran Azerbaycan’ına buradaki devrimcilerle temasa geçmek için gönderilmiş Naci Bey Cenubi Azerbaycan fedailerinin esas ideoloğlarından biri idi) isminde bir zatı ziyaret edecektim. İçeri girdim, meğerse Hacı Resul’dan mada bildiyim genç İran ehrarının en hamiyet perverlerinden yedi sekizini orada buldum. Eyice konuştuk, yimek yedik, sonra Boğaz içi vapurlar ile hepimiz bir yerde Kadıköy isminde bir köye gittik ki, Mirze Muhammedalihan (Seyid Hasan’ın yoldaşı) orada iğamet ediyor. Müşaireleyhle bir okuma odasında buluştuk, kamali – muhabbet ve samimiyetle iki üç saat kadar meşğul olduk. Ben de Mirza Muhammedali hanın yanında oturmıştım. Said Selmasi ise birkaç gün bundan önce o taraflara azimet etmiştir”⁵⁷

Mektuptan, İstanbul’da olurken Said Selmasi’nin orada tahsil alan romantik şairimiz Hüseyin Cavid’le ve Güney Azerbaycan’ın tanınmış maarifçisi Muhammed Ali Terbiyet’le de görüştüğü malum olur. Bu gerçeği Yavuz Akpınar Azeri edebiyatı araştırmaları kitabında verir: *“Muhammedali Terbiyet, Said Selmasi, Hüseyin Cavid İstanbul’da görüştükleri sıralarda Rza Teyfik’den özel dersler almışlardı*”⁵⁸ Cavid’in, mektubunda *“Ben de Mirza Muhammedalihan’ın yanında oturmıştım...”*⁵⁹

Bahsettiği Mirza Muhammedalihan *Gencineyi – Fünun* dergisi ve *Terbiyet* kütüphanesinin ve *Danışmandani Azerbaycan* eserinin yazarı, İngiltere’den İstanbul’a gelip, burada Seadet encümeninin işlerinde Mirza Alekber han Dehhuda vb. ile birlikte iştirak eden Muhammedali Terbiyet’dir. Cavid’in İran ehrarlarından biri gibi tanıttığı Naci bey, *“İttihad ve Terakki partisinin Paris merkezi tarafından İran Azerbaycan’ına buradaki devrimcilerle alaka yaratmak için gönderilmişti. Türkiye’de*

⁵³ Diğiroğlu, “İstanbul-Tebriz ticaret hattında Validehan” (XIX-XX YÜZYIL), 87.

⁵⁴ Diğiroğlu, “İstanbul-Tebriz ticaret hattında Validehan” (XIX-XX YÜZYIL), 84.

⁵⁵ Rıza Kurtuluş, “1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi”, *Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010)*, 29-30.

⁵⁶ Diğiroğlu, “İstanbul-Tebriz ticaret hattında Validehan” (XIX-XX YÜZYIL), 190.

⁵⁷ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 115.

⁵⁸ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. (İstanbul: Dergah Yayınları, 1994), 89.

⁵⁹ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 116.

meşrutiyetin ilanından sonra Ömer Naci azad edilmiş, 1908'de O İstanbul'da imiş”⁶⁰ Cavid, İttihad ve Terakki başçılarından Enver Paşa ve Mustafa Kemal Atatürk'ün silahdaşları sırasında önde gelenlerden biri olan Ömer Naci ve Ziya Gökalp'ın milletin şahlanmış imanı gibi değerlendirdi. Naci Beyi İstanbul'da ziyaret edip. Mektuplarda ismi geçenlerden biri de Güney Azerbaycan şairi, Şeyh Muhammed Hiyabani'nin ve Cavid'in dostu Zeynalabdin Sevfet'dir. Mektuplardan öğreniriz ki, Cavid, İstanbul'da kendine Kafkaslılardan ve İranlılardan ibaret bir muhit yaratmış; *“Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti, özellikle İstanbul, İranlı rejim muhaliflerinin 'Paris'i haline gelecektir. Bunlar iki gruptur: Şah tarafından sınır dışı edilenler ve gönüllü sürgünlerini İstanbul'da yaşayanlar. Bunlar arasında hem devlet görevlileri, hem de aydınlar (yazarlar-şairler) vardır”*⁶¹ Bu muhitte medeniyet ve hürriyetin kızgın mübarizleri Hacı Baba ağa, Ağa Zeynal Mammadov, Muhammed Ali Terbiyet, Said Salması vb. vardı. Mektubunda

*“Gözlerindeki zayıflığın da zaman kaybına sebebiyet verdiğini, İstanbul'a geldikten sonra Almanya'da göz doktorluğu mektebini imtiyazla bitirmiş Ziya Efendi adlı doktora muayene olduğunu, onun önerdiği ilaçlarla şifa bulduğunu, yazdığı numaralı gözlüğü ise İstanbul'da bulamayıp Paris'ten on dört günde getirttiğini, bu uğurda 3 lira harcadığını ve nihayet saadete kavuştuğunu”*⁶² belirten Cavid, devam eder: *“Boğaziçi'nin havası pek latif olduğundan Karadeniz'e kadar hep güzel güzel köyler, sayfalar tesis etmişler. 60 kadar ufak şirket vapuru ki ancak 500 adamı havi olabilir- mahalle vapuru ismiyle ve ucuz fiyatla yolcuları şuraya buraya taşımaktadırlar. Geçen gün İkdam'da okudum ki yine büyük ve hızlı iki vapur gelmiş. Tir-i Müjgan ve Feyz-i Alem adlı bu vapurlar, Bahri Sefid'de kullanılmalıdır. İstanbul'da dört tramvay yolu var ki her birinde 24 kadar vagon oluyor. Karşıda, köprüünün öbür tarafında, daha bir tünel yolu vardır ki on dakikaya kadar inişten yokuşa kalkıyor. İstanbul'da çok büyük kiraathane ve kütüphaneler var; ama layıklarınca kitapları ve gazeteleri yoktur. Çünkü her bir iyi münderecat ve matbuat yasaktır. Böyle anlaşılır ki dört beş sene bundan akdem Türkiye'de hür eserler varmış ve cemaat de böyle dehşetli surette sıkı tutulmazmış. Alelhusus Kütüphane-i Umumiye-i Osmaniye'nin bir tarafında yedi sekiz sandık kadar kitap vardır ki beş sene bundan akdem memnu değilmiş; ama şimdi yasak olmuş. İstanbul'da müteaddit ve gunagun tiyatrolar var. Alelhusus Ramazan'da büsbütün kasaba ve esnafın dükkanları geceler açık olduğuna göre tiyatrolar da ziyadeleşir ve Türkler o gecelerde tiyatroya gitmeye talip ve rağıp oluyorlar. Karşı, köprüünün öbür tarafıdır ve sekenesinin çoğu ecnebi olduğundan içkiye ecnebilere mümanaat yok; ama Müslümanlara hep yasaktır. Kimse ale'z-zahir içemez; ama İstanbul'un bu nüsfinda ki Peygamber'in abası, imâmesi, sancak-ı şerifi ve sair müteberrike şeyler oluyor- hiçbir dükkânda açık içki satılamaz. Bu taraf, o şeyler sebebiyle devlet ve cemaat indinde muhterem ve azametli hesap olunur. Böyle ki kerrât süferâ ve konsoloslar, bu semtte sakin olmaya talip olsalar da devlet kimseye izin vermemiş. Kart varak bilumum yasaktır. İnas fırkası, büsbütün hanımlar, yüzü açık ve hürdürler; ama na-münasip bir şey yapamazlar. Hilaf-ı şer' bir iş neşet ediyorsa devlet çok sıkı tutuyor. Ama bazılarının da muhtasar bir yüz örtüsü vardır. Türkiye'de müze sanatına terakki vermeye çok telaş ve sa'y olunur. Geçen günlerde bir tiyatroya gitmiştik. İran hürriyet-hâhlarının Fransızca şebihini çıkarırlardı. İstanbul'da debistan-ı İraniyan*

⁶⁰ Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*. (İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973), 164.

⁶¹ Gökhan Çetinsaya, *“Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri”*. *Kök Araştırmalar*, Osmanlılar Özel Sayısı, (Ankara 2000), 13.

⁶² Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 305.

olduğu gibi Trabzon'da da var. İzmir'de de bugünlerde müşir-i huzur tavassutu ile tesis olundu"⁶³

Hüseyin Rasizade Nahçıvani, İstanbul. 16 Teşrin-i evvel 1906'da Farsca yazdığı *üçüncü mektupta* Cavid,

*"Şerifov'a Nahçıvan'dan biri onu sevindiren, diğeri ise kederlendiren iki mektup aldığından, kardeşinden aldığı, moralinin bozulmasına sebep olan mektuptan bahseder; ondan kendisine yaptığı gibi onun da eğitimiyle ilgilenmesini ve ona yardımcı olmasını, doğru yol göstermesini rica eder; Benim ağam! Başınızı ağrıtsam da cenabınıza malumdur ki, Onun ne İstanbul'a gitmesine, ne de başka yere gitmesine kıskanmıram. Lakin siz bildiğiniz gibi eğer O da benim tek okumak için kurbet vilayete gederse, annem ikimizin ayrılığına tab getirmeyecek, "Hayat" gazetesi gibi sağ iken ölecektir"*⁶⁴

Mektup, Namık Kemal'in Tesadüm-i efkardan barika-ı hakikat doğar vecizesiyle hitam bulur. Cavid, dördüncü mektubu (Nahçıvan'da Mir-i Muhterem, Vatan-dust-ı Muazzam Meşhed Kurbanali Ağa Şerifov Hazretlerine Takdime-i Acizanem, id-i Adha 1326) II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Şerifov'un mektubuna cevaben yazmıştır. Şerifov, mektubunda Cavid'i mesut Türkiye'nin büyük bayramı ve Meclis-i Mebusan'ın küşadı dolayısıyla tebrik etmiş, Cavid de cevabında

"filhakika mesut gibiyim, belki de mesudum; fakat be-her-hal bu mesudiyet, bu şeref; Şerifovların, Sıdkilerin terbiye-i nikbinanelerinin netice-i şa'saadarı ile teşvikat-ı kıymettarına racidir" diyerek Meclis-i Mebusan'ın küşadına sanki pek sevinmediğini izhar etmiş, siyasete mesafeli duracağını daha o zamandan belli etmiştir. Cavid bu mektupunda Boğaziçi vapuruyla Kadıköyü isminde bir köye gittiğinden, orada ikamet eden İranlılarla görüştüğünü ve tekrar İstanbul'a döndüğünden uzunuzadı bahseder, sonra Şerifov'a kendine dair bilgi verir: *Efendim, bendeniz ta Ramazan'a kadar beş altı ay "idadi" programını ikmale çalışırdım ve her hafta da meşhur filozof Rıza Tevfik Bey'den bazı hakayika dair bir iki ders, program haricinde okuyordum. Sonra hürriyet gelir gelmez Rıza Tevfik Bey Edirne mebusu intihap edildi, bazı asar-ı nafla neşrine başladı, Darülfünun edebiyat şubesine profesör tayin edildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından millet vekaletine namzet oldu. Hülasa iş aştı taşı; bize vakit kalmadı! Sonra Ramazan'da Darülfünuna istida takdimiyle edebiyat şubesine kayıt ve kabul olundum. Şimdiye kadar da devam ediyorum. Şimdilik benim takip ettiğim dersler: Edebiyat-ı Osmanî, Edebiyat-ı Fârisî, Tarih-i Edebiyat, Ma-ba'di-i Felsefe, Tarih-i Umumî ve Siyasî, Coğrafyâ-yı Tarihî, Tabii ve Ümrânî. Haftada 14 ders birinci sınıfta okuyorum. Fırsatı fevt etmemek için 7 ders de ikinci sınıfa devam ediyorum. Mektebimiz üç senelik ve üç sınıftan ibarettir. Eğer bu sene birinciden imtihan verecek olursam ve geçineceğim geçmişte olduğu gibi yolunda olursa gelecek sene de haftada 7 ders ikincide ve 14 ders üçüncüde istimâ' edip malumat-ı lazımeyle elde etmiş olurum. Fakat ikinciden şahadetnameye muvaffak olsam bile ihtimal ki üçüncüden olamam; fakat be-her-hâl her üç senelik malûmata dest-res olurum. Çünkü her senenin derslerini çocuk gibi ezberlemek lazım (mademki bana ilim lazımdır, şahadetname lazım değil) o surette eğer muktedir olursam, ikisini çocukçasına imtihana hazırlanırım; fakat üçüncüsünü bilip öğrenirim. Zehemat-ı meşakkasına pay-bent olmam. Bu program üstad-ı muhterem Rıza Tevfik Bey'in salah gördüğü bir programdır (Şeb abistenest, ta çi zayed seher; Gece hamiledir;*

⁶³ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 309.

⁶⁴ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 13.

kim bilir seher ne doğacak). Demek ki berhayat olursam ve geçinecekte zorluk çekmezsem topu topu benim İstanbul'daki evkat-ı tahsiliyem bir buçuk sene kadar küçük bir müddetten ibaret olacaktır. Fakat! İşte meselenin en yaralı noktası bu istifhamlı, bu hayretli fakattan ibarettir. Çünkü bu, fakat bendenizi çocukluğumdan beri görmediğim, bilmediğim, sevmediğim, sevemeyeceğim o korkunç, o müthiş hiçliye, dilencilik denilen o kuduz illete yalvartmak istiyor. Fakat efsus, hezar efsus, benim tabiatım, yaratılışım bütün bütüne bu illetten kaçır, bu zilletten korkar. Ben hamallığı, hizmetkârlığı pek ziyade severim; fakat böyle bir devr-i hürriyet ve zamânî-i saadette benliğimi satmak, esir olmak istemem (Esiri olduğum bir şey varsa o da hakikat ve muhabbettir). Esaret zincirine bağlanmaya, o mülevves kaydı çekmeye razı olamıyorum. Sebebi ise ağır yük taşımaya, mağrurâne bir minnet çekmeye gönlüm bir türlü kani olamıyor. Meşhur Kemal Bey demiş ki Kimsenin lütfuna olma talip; ivazı cevher-i hürriyettir. Bilmem ki hiç ömrünüzde özgelere ihtiyaç hissiyle mütehasis oldunuz mu? Sözün en kisası bendeniz şimdilik elimde olan üç beş liradan yemeye yemeye (daha doğrusu haftalarla peynir ekmekle kanaat ederek) kemal-i sefaletle artırabildiğim cüzi bir meblağla birkaç ay kendimi idare edebilirim. Yalnız burası bilinmeli ki hayatım felâsife-i kelbiyyun-ki yaşayışları kelb yaşayışından tefrik olunmaz- hayatından pek farklı değil. Lâkin geçen sene yazdığınız programa tevfikeyen ve o taahhüdata istinaden yaptığım en büyük yanlış üç senelik geniş bir programdan ileri gelme bir hata oldu ki onu tahvil etmek imkân hâricinde addolunacak kadar güçtür. Fakat bununla beraber şu müddet-i malumeyi her türlü felakete göğüs germeli olsam bile devam ettireceğim, bu hususta her meşakkatli bir yolluk göze aldırılmışım”⁶⁵

23 Şubat 1909'da yazdığı *beşinci mektubuna* (Cenab-ı mahdum u muhterem Ağayı Şerifzade-i Kurbanali Hazretlerine arıza-ı acizanemdir) Cavid, Şerifzade'yi Nevruz Bayramı münasebetiyle tebrik ederek başlar. Devamında uzunca bir felsefi konu açar ve bu konuda daha sonra yazacağı eserlerinde çokça söz ettiği, hayat felsefesi haline getirdiği İnsan, daima aldanmaya mahkumdur” fikri de yer alır. Cavid, mektupta tekrar mali sıkıntı meselesine değinir. “Kafkasya'dan beklediği para yardımını yine alamamıştır. Tanıdığı Osmanlılardan istediği kadar istiane edebileceğini dilenciliktense hamallığı tavsiye ettiğini yazar”⁶⁶ Beşinci mektup, mektub-ı acizanemi kimseye okumayın ricasıyla sonlanır (Huluskar-ı bi-miktarımız Hüseyin Cavid Rasizade). Onun (Muhterem Şerifzade Hazretlerine hulusname-i acizanem. 10 Mart 1909) *altıncı mektubuna* iyimser bir ruh hakimdir: “Bugün fazilet-perver kardeşim Şeyh Muhammed Ağa cenaplarından bir mektup aldım. Temdid-i tahsil için harçlık göndereceğini temin ediyor. Üç dört gündür ki bir iki talebeye ders verip onlardan da elli altmış kuruş hakk-ı tedris alıyorum. İstikbalimiz iyileşecek gibi addolunabilir”⁶⁷ Şerifzade, Cavid'e gönderdiği mektupta Nahçıvan'a dair sathi bir malumat vermiştir. Bir sonraki mektubunda Cavid, Şerifzade'den İrevan'da Türkçe tahsil hakkında ve maarif-i İslamiye namına hissolunan teşebbüsat ve ikdamata dair bir şeyler yazmasını rica ederek mektubunu bitirir (Lütf-dideniz Rasizade Hüseyin Cavid Nahçıvani). Yalnız kendiniz okuyacaksınız ihtarıyla başlayan *yedinci mektup* (Huzur-ı hamiyet-mendanelerine. 14 Haziran 1909), Şerifzade'nin 20 Mayıs tarihli mektubuna cevap olarak yazılmıştır. Öncekilere kıyasla epey uzun yazılmış mektupta sosyal meselelere temas edilerek Kafkasya ve İran tenkit edilir:

“Her şeyde, her meslekte, her hususta bir terbiye-i muntazama, bir mümârese-i mahsusaya vardır ki insan, o terbiye ile takip edeceği meslekte kesb-i ihtisas etmelidir, büyük bir

⁶⁵ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 314.

⁶⁶ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 320.

⁶⁷ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 324.

*nüfuz-ı nazara mâlik olmalıdır. Bizim millet-i necibede bu ihtisasa, bu iktidara tesadüf edilmez. İran'ın 'hezar-pişe, kemmaye' sanatkârlarına mahsus bukalemun bir istidada mâlikiz ki cidden nazar-ı muhakemeye alınsa hiçbirimizde iki paralık fikir olmadığı tebeyün eder"*⁶⁸

Satır aralarında Sultan Reşad'ın ismine tesadüf edilir: “*Türkiye’den de el öpmek, etek öpmek merasimi çoktan kalkmıştır. Bence temellük, müdahane bilmeyen ve kayd-ı minnettâridan vareste olan bir çoban, Sultan Reşad gibi hür bir padişahdan daha hürdür, daha haysiyetlidir*”⁶⁹ Nedense mektupta İstanbul’a dair çok kısa bilgi vermiştir: “*İstanbul’a dair hiçbir şey yazmak istemiyorum. İdare-i Örfiye kalkmış, sükunet ve emniyet hükm-ferma ciddiyet ve faaliyet azıcık görünmeye başlıyor. İngiltere’ye heyet-i mahsusa gönderiliyor. Zaten vukuat-ı hazırayı siz de bizimle beraber biliyorsunuz, yazmak fazla*”⁷⁰ Son mektupta Cavid, ileriye yönelik planlarından da bahseder. Eserleri, mektupları ile yanaşı, makalelerinde de İstanbul’dan bahseden Cavid, gördüklerinden örnekler verir. Kanaatimizce, bu bir başka makalenin konusu olabilir. Mektuplardan da gözüktüğü gibi, Cavid’in tahsil yılları Türkiye’nin kaynar ve murekkeb bir devrine; Osmanlı İmparatorluğu’nun en gergin, kritik anlarına denk gelmiş. Mektupunda Cavid, “*Türkiye’de yaşanan siyasi olaylara dokunur, Sultan II. Abdülhamid’in tahttan indirildikten sonra ülkeni hakimiyete gelmiş, Reşad’ın değil, İttihad ve Terakki mensupları-konstitusiyalı parlamentonun idare etmesinden, 17 Ocak 1908’de İkinci Meşrutiyet Meclisi’nin açılmasından bahseder: İdareyi ürfiye kalkmış, sükunet ve emniyet hökmferma, ciddiyet ve fealiyyet azacak görünmeye başlıyor*”⁷¹

Genç öğrencinin mektublarında Sultan II. Abdülhamid’den despot gibi bahsetmesinin sebebi ilk Türkiye’ye geldiğinde mektubunda Şeyhi-muhterem - diye bahsettiği, İttihad ve Terakki Partisi’nin esas ideologlarından olan Rıza Tevfik’le tanışması, II. Abdülhamid’i ondan duydukları ile tanınmasından dolayı olabilir. Rıza Tevfik sonralar yazdığı şiirle Sultan’a karşı sert muhalefetinden dolayı pişmanlığını dile getirir; “*Divane sen değil, meğer bizmişiz/Bir çürük ipliğe hülya dizmişiz*”⁷²

“*Tarih kulak kabartsın*”, diye ölüm döşeginde itirafta bulunur;

“*Ben bu şiiri Türk milletine hakaret kastıyla değil, tamamıyla aksi olarak, Türk milletini ölüme götüren bir zümreyi teşhir ve Abdülhamid Han’a edilen iftiraları tesbit gayesiyle yazdım. 31 Mart vakasını tertiplelediği isnadı altında tahtından alaşağı edilen büyük hükümdar, bu isnadla, sade iftiraların değil, tertiplerin de en hainine hedef tutulmuştur. 31 Mart’ı tertipleyen İttihatçılar ve bu işe memur edilenler arasında bizzat ben varım. 31 Mart’ı kışkırtma ve körükleme işini Selim Sırrı ile Rıza Tevfik idare etti*”⁷³

Gençliğinde Sultan II. Abdülhamid’den despot gibi bahseden Cavid’de, sonralar tıpkı Rıza Tevfik gibi, Sultan II. Abdülhamid’in gördüyü işleri değerlendirerek mektuplarında Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid’i İran şahı ile karşılaştırır ve üstünlüğü Sultan II. Abdülhamid’e verir, akabinde itirafta bulunur: “*Abdülhamid on binlerce idadi, rüşti, ibtidai, tıbbi, mülki, askeri okulların yaratılmasına mücadele etti... Abdülhamid’i mahv eden kendinin açtığı okullar oldu*”⁷⁴

⁶⁸ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 325.

⁶⁹ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 326.

⁷⁰ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 310.

⁷¹ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 310.

⁷² Abdülhamid’in muhalifi Rıza Tevfik onun ölümünden sonra ...www.sabah.com.tr > 2019/12/30 - Abdülhamid’in muhalifi Rıza Tevfik onun ölümünden sonra şiirle özür dilemişti. Erişim: Mehmet Barlas 30 Aralık 2019.

⁷³ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 305.

⁷⁴ Cavid, d), *Eserleri*. Cilt 5, 331.

5. Sonuç

Bu yazıda inceleme alanımız XX yüzyılın başlarında eserleriyle benzersiz bir felsefi lirizm kaynağı üreten, Azerbaycan edebiyatını renkli trajedilerle, insanlığın evrensel sorunlarını aydınlatan ve ulusal tarihle zengin bir şekilde rezonansa giren tarihi dramaları ile yeni bir aşama yaratmış Hüseyin Cavid'in hayatı ve dünyagörüşünün şekillenmesinde İstanbul'un rolü, Türk romantik şairlerinin etkisi aynı zamanda, eserlerindeki Osmanlı İstanbul'unun yankısına değinmekti.

Yazıda arşiv kaynaklarının olmamasının nedeni şairin sovyet rejmi tarafından tutuklanarak "Halk Düşmanı" ilan edilmesi, arşivinin KKB' tarafından yok edilmesidir.

Örnek yaşam biçimi, Türkçülüğe, Turan'a sadakati ile sanatçı kişiliğinin bütünlüğünü muhafaza etmiş, Türk edebiyatının *yıldızları safında* kendi yerini almış Cavid'in Azerbaycan'da tek olan Rasizade soyadının anlamına aydınlık getirilmiştir.

Araştırma sonucu olarak Hüseyin Cavidin İstanbul'a geliş tarihi (1905-1910) olarak belirtilmiş (bazı kaynaklarda bu tarih; 1903-1909; 1905-1909; 1906-1908 olarak geçer).

XX yüzyılın başlarında İstanbul'da eğitim gören yazar, İstanbul'un fikir ve edebi atmosferini kapsayan eserler meydana getirmiştir. Cavid'in İstanbul'daki gözlemleri ve yaşadıklarını kapsayan denemeleri, adeta şehrin geçmişten günümüze geçirdiği değişimin bir belgesidir. İstanbul'a dair tarihi, coğrafi, sosyal, siyasi ve içtimai bilgi, şehir üzerine yazılmış mektupları ve eserleri yazarın dünyagörüşü, estetik görüşlerinin şekillenmesinde başkentten edebi kültürel muhitinin rolünü aydınlatır.

Tahsil yılları Türkiye'nin kaynar ve murekkeb bir devrine; Osmanlı İmparatorluğu'nun en gergin, kritik yıllarına denk gelmiştir. Bu dönemde İkinci Meşrutiyet'in ilanı, 31 Mart hadisesi, İttihad ve Terakki'nin iktidara gelişi, Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi, V. Reşat'ın Sultan ilan edilmesi gibi hadiseler yaşanmıştır. Cavid, düşüncelerini Osmanlı Türkiye'si'nin başkenti İstanbul'dan yazdığı mektuplara, eserlere dökmüştür. *Afet* ve *Uçurum* adlı eserlerinde konu ve karakterlerin ait olduğu İstanbul'u tüm yönleriyle; tarihi, ulusallığı, ihtişamı ve doğal güzelliğiyle, bunun yanı sıra Batı düşüncesine, burjuva ideolojisine uyum sağlamak zorunda kalan bir şehir olarak resm etmiştir.

Cavid'in, eserlerinde İstanbul'un sosyo-politik durumu, Boğaz'ı, semtleri, sokakları, muzeleri, kütüphaneleri, tramvay yolu, muze sanatı, Büyük mescitleri (cami), Antika-haneleri, Validehan hayatı, Bahr-i Sefid'de kullanılan Tir-i Müjgan ve Feyz-i Alem adlı vapurları, kadınlarının geyim kuşamı, genellikle yaşantıları ve farklılıklarıyla yaşayan bir şehir olarak resm etmekte, bizleri yüzyıl öncesine, Osmanlı İstanbul'una götürmektedir.

Kaynakça

Abdulhak, Hamid. *Bütün şiirleri-2*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1979

Abasov, İmran. "Hüseyin Cavid'in Şiir Dünyası", *Türk Bilimi Araştırmaları Dergisi* 2, (1996), 1-15

Akpınar, Yavuz. *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1994

Aliyev, Kamran. *Hüseyin Cavid: Hayatı ve yaratıcılığı*. Bakü, Bilim Yayınları, 2008

Alekberli, Mammad Kazım. "Edebiyat ve tenkitimiz hakkında notlar" *İnkılap ve medeniyet Dergisi*, (Haziran-Temmuz 1934), 6-7

Ali Şamil, Paşayeva N. "Hüseyin Cavidin "Uçrum" faciasında İstanbul gerçeklerinin sembolü." I.Uluslararası Türk edebiyatında İstanbul sempozyumu bildirileri. T.C. Beykent Üniversitesi Fen-

edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü. (İstanbul, *Beşir Kitabevi Yayınları*, 2009), 511-522.

Asgerzade, Lütviyye. *Hüseyin Cavid: mühiti ve muasırları*. Bakü: AFPoliqrAF Yayınları, 2015

Asgerzade, Lütveyye. *Hüseyin Cavid ve Şark*. Nahçıvan. Acemi Yayınları, 2005

Asgerzade Lütviyye. Hüseyin Cavid/Türk Milliyetçiliği Portreler. (Editör Şenol Durgun, İstanbul, Akitap Yayınları, 2019), 77-89

“Hüseyin Cavid Efendi’nin Vürûdu”, “*Azerbaycan*” gazetesi, (Mart 1919)

Bağcı, Rıza. *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi Ve Modern Türk Edebiyatı Üzerine Tesirleri*, “*Bizim Edebiyatımız*.” İzmir, 1997

Cabbarlı, Cafer. Edebi mübahiseler, “*Zahmet*” gazetesi, (Haziran 1922)

Cabbarlı Cafer. Teatro ve musiki: Şeyh-Senan. “*Kommunist*” gazetesi, (Kasım 1921).

Cavid, Hüseyin. *Eserleri*. Cilt 1, Bakü: Bilim yayıncılığı, 2007a

Cavid, Hüseyin. *Eserleri*. Cilt 2, Bakü: Bilim yayıncılığı, 2007b

Cavid, Hüseyin. *Eserleri*. Cilt 3, Bakü: Bilim yayıncılığı, 2007c

Cavid, Hüseyin. *Eserleri*. Cilt 5, Bakü: Bilim yayıncılığı, 2007d

“Cavid’i Hatırlarken” *Makaleler ve hatıralar Toplusu*. Hazırlayan Abbas Zamanov. Bakü: Gençlik, Yayınları, 1982

Cavid Hüseyin, Şaik Abdulla. Edebiyat dersleri, Bakü: Hükümet Yayınları, 1919.

Caferof, Mammad Cafer. *Hüseyin Cavid*. Bakü: 1960.

Cahangirov İsrail. “Teatro ve musiki”. *Yeni Yol dergisi*, (Nisan 1930).

Çetinsaya, Gökhan. “Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’na Osmanlı-İran İlişkileri”. *Kök Araştırmalar*, Osmanlılar Özel Sayısı, (Ankara 2000), 11-23.

Diğiroğlu, Filiz “İstanbul-Tebriz ticaret hattında Validehan” (XIX-XX YÜZYIL). *Türk Kültürü İncelemeleri dergisi* 31, (İstanbul 2014), 69-112.

Gedikli, Yusuf. “Azerbaycan edebiyatında İstanbul”. *Türk yurdu dergisi* 9, Ekim, 1987.,30-32.

Genceli, Mehti. “Hüseyin Cavid’in İstanbul Mektupları ve Osmanlı Matbuatında “Cavid” İmzası”. *Türk kültürü incelemeleri dergisi* 31, (İstanbul 2014), 239-264.

İsrafilov, Hüseyin “Tarihi dramlarda muasırılık problemi” *XX esir Azerbaycan edebiyatı meseleleri*.(Bakü, Bilim Yayınları 1989.

Habibbeyli, İsa. *Edebi-tarihi yaddaş ve muasırılık*. Bakü: Nurlan Yayınları 2007.

Handan, Refik Zeka. *Cavid sanatı*. Bakü: Bilik Yayınları 1981.

Kabaklı, Ahmet. *Temellerin Duruşması*, 15. Baskı, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, 1992.

Kurtuluş, Rıza. “1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi”, *Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, (İstanbul 2010), 29-30.

Kutlu, Şemsettin. *Tanzimat dönemi Türk edebiyatı antolojisi*. İstanbul: Toker Yayınları, 1987.

- Mammadov, Mehti. *Acı feryatlar, şirin arzular*. Bakü: Gençlik Yayınları, 1983.
- Mammadli, Kulam *Cavid ömrü boyu: Hayat ve Yaratıcılık Salnamesi*. Bakü: Yazıcı, 1982.
- Manafzade Sabit. Seyh-i Senan. “Zahmet“ gazetesi, (Ağustos 1934).
- Okay, Orhan. *Servet-i Fünun şeiiri 2*. Baskı. Erzurum. Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi, 1992.
- Smirnov, Konstantin. Nahçıvan bölgesinin tarihi ve etnografyasına ilişkin materyaller. Bakü, Ozan. 1999.
- Şerif, Aziz. Geçmiş günler. (Bakü, Azərneşr Yayınları,1977, 26.
- Tevetoğlu, Fethi. *Ömer Naci*. İstanbul,Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973.
- Tenkitçi. “İblis.” “*Kommunist*” gazetesi, (Ekim 1921).
- Turan, Azer. *Hüseyn Cavid*. Bakü: Vektor Yayınları 2007.
- Uzun, Enver. *Hüseyn Cavid ve Türk edebiyatı*. Bakü, Güneş Yayınları, 1998.
- Zeynallı, Hanafi. “Peygamber hakkında mülahazalarım.” *Maarif ve medeniyet Dergisi*, (Eylül 1926), 41-45.
- Abdülhamid'in muhalifi Rıza Tevfik onun ölümünden sonra ...www.sabah.com.tr › Erişim Tarihi: 2019/12/30.